

УДК 39(092)(477)М.Грушевський

Надія Кукса
(Чигирин)

ТВОРЧА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГРАФА І ФОЛЬКЛОРИСТА МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті подано стислий огляд збирацько-дослідницького доробку українського етнографа і фольклориста М. Грушевського.

Ім'я подвижника етнографічної науки, яке впродовж десятиліть було незаслужено забуте, у роки незалежності України широко популяризують. Творчий доробок М. Грушевського набуває практичного використання.

Ключові слова: Марко Грушевський, дослідницька діяльність, народна медицина, дитячий фольклор, етнопедagogіка, Музей дитини.

В статье подан краткий обзор исследовательского наследия украинского этнографа и фольклориста М. Грушевского.

Имя подвижника этнографической науки, которое на протяжении долгих десятилетий было незаслуженно забыто, в годы независимости Украины широко популяризируется. Творческое наследие М. Грушевского приобретает практическое использование.

Ключевые слова: Марк Грушевский, исследовательская деятельность, народная медицина, детский фольклор, этнопедagogика, Музей ребенка.

The article gives a brief review of collecting and research work of Ukrainian ethnographer and folklorist Marko Hrushevskyi.

A name of this devotee of ethnographic science, which has been undeservedly forgotten for many decades, is widely popularized through the years of Ukrainian independence, particularly, some his collections were partially reprinted. According to descriptions of the anthropologist, there have been reconstructed the traditional folk dolls. The Museum of Child, first in Ukraine, has been founded in Subotiv. The creative work of Marko Hrushevskyi now acquires a practical use.

Keywords: Ukrainian ethnographer and folklorist Marko Hrushevskyi, collections *Child in Customs and Beliefs of Ukrainian People, Children's Amusements and Games of Every Kind, From the Chernihivshchyna Peasant Life.*

Кінець ХХ ст. означений як період національно-культурного відродження України.

Дослідницький діапазон української етнографії охоплював проблеми витоків духовності, національної самосвідомості та національної ідеї. Наприкінці ХІХ ст. – до 20-х років ХХ ст. в етнографічних розробках спостерігався певний спад як ознака реакції на невизначеність національного життя.

Саме на цей час припадає збирацько-дослідницька діяльність маловідомого досі етнографа і фольклориста Марка Федоровича Грушевського.

Народився Марко Федорович 25 квітня 1865 року в с. Худолівка Чигиринського повіту в сім'ї місцевого дяка. По закінченні Київської духовної семінарії (1889) отримав призначення псаломщика в с. Чернявка Черкаського повіту; 1893 року – дяка в с. Мордва Чигиринського повіту. У 1895 році – М. Грушев-

ський рукоположений у священники. Упродовж року – настоятель церкви Успіння Пресвятої Богородиці і вчитель приходської школи с. Мордва.

У 1897–1910 роках о. Марко – священник церкви Святого Архистратига Михайла в с. Суботів Чигиринського повіту.

Перебування в Суботіві стало кульмінаційним моментом його дослідницької роботи. Захопившись ідеєю вивчення та збереження народної культури, значну частину вільного від служби часу священник проводив серед селян – записував їхні спогади, вивчав обряди, звичаї, традиції, використовуючи при цьому соціологічні методи дослідження: анкетування, опитування за спеціально розробленим запитальником.

М. Грушевського глибоко поважали місцеві жителі, з якими в нього зав'язалися товариські стосунки. Матеріали, зібрані на Чигиринщині протягом 1889–1900 років, згодом були оформлені у двотомну

Марко Грушевський

працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу...» [7].

Щодо збірки М. Грушевський констатував: «...не змігши спертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я ужив способу просто “протокольного”. Запросив собі грамотних помічників, розсилав їх із своїми питаннями по людях описувати людські відповіді на запитання і все, що дехто почує; а до того, зібравши коло себе ще й неграмотних селян, робив запити на ті ж самі питання, звряв усе, що вже було записане, і дописував, що нове од їх почув... Вживав свого способу й у школі навіть з дітьми, або запитуючи їх або завдаючи усякої теми на папері.

Нарешті я не скривав перед спільниками своїми, що хочу описати село так, як воно є, і почав діло з розмови з ними про вартість самого діла, про спосіб, як би його найменше і найдокладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати. Гуртом було доведено, що варто показати й себе між другими людьми, особливо в порівнянні з Росіянами, між якими Великороси вдають із себе кращу, командує гурткою людей. Найбільш, правда, сю вартість прошено в гурті показати, що до бідноти, темноти та безправности на українському селі; “Нас обдурено і за-

мучено нарощне, щоб менче знали, хто ми”» [7, с. 1–11].

Як зауважив упорядник видання, «...велика вартість книги насамперед в її колективності. Автор пильно реєстрував вислови і погляди інформантів, зібравши і систематизувавши їх оповіді, намагаючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають, як би вихоплені з уст народа... Зі збірки можна дійсно пізнати досить вірно деякі сторони селянського життя і особливо важна вона для пізнання психології українського села і українських селян. Перед нами розвертають оповідачі свою душу і дозволяють нам вглянути в неї – в усі її бажання і болі: їх прості слова говорять зрозумілою мовою...» [7, с. 1–11].

Виняткова цінність збірки в тому, що етнограф перший з-поміж дослідників спробував не лише зафіксувати основні елементи сімейної обрядовості, але й виявив глибинні витоки усталених народних традицій, їх трансформацію під впливом змін в укладі життя селянської родини. М. Грушевський прагнув розкрити природу інтимних стосунків, сутність окремих фізіологічних особливостей жіночого організму.

Дослідник простежив шлях від зачаття нового життя до народження дитини, зафіксувавши звичаї, вірування стосовно вагітних жінок та їхнього оточення, немовлят.

Унікальними є спостереження етнографа щодо застосування методів народної медицини при догляді за новонародженими, гігієни дитини, специфіки фізичного розвитку, соціального становлення від народження до парубоцтва та дідування.

Чільне місце в дослідженнях М. Грушевського посідають основи етнопедagogіки; на конкретних прикладах висвітлено місце нового члена суспільства в родині та в громаді.

Цікавими є вміщені в збірці зразки дитячого фольклору, ігри відповідно до вікових та статевих категорій дітей.

Вірогідно, що вибір даної теми із застосуванням новітніх на той час методів дослідження був здійснений під впливом Михайла Грушевського, з яким Марка Федоровича єднали родинні й духовні зв'язки, підтримувані листуванням. Під протекцією Михайла Сергійовича і було надруковано дану працю у VIII–IX томах

«Матеріалів до української етнології» видавництвом Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1906–1907). Вона дістала високу оцінку І. Франка: «Отже, перший том пребогатої збірки матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна, спосіб виховання, забави і щоденні заняття, становище в родині і громаді, все се просліджено від перших об'явів вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва і дівочення. Матеріал збирано на досить тісній території містечка Суботова і сусідніх слобід та проте комплекс його завдяки уважливості збирача і його щирої прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві немає подібної книги з таким різномірним матеріалом. Таку збірку зумів наш збирач згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами, причім йому вдалося притягти цілий гурт до обсервування і записування всього того, що доторкається дітей почім на гуртових сходинах усі такі записки ще раз прочитувано, провірювано і доповнювано і аж тоді заношено в книгу. Так була dokonана незвичайна собі анкета, що може служити показником того, до чого при відповіднім поступуванні з простими селянами можна довести всякі такі поступування на полі не лише етнології але приміром також на полі статистики... Матеріал зібраний д. Мр. Гр. обробив доктор Зенон Кузеля тим способом, що до кожного важнішого моменту в студіях над українською дитиною додав або пояснення про етнологічні зв'язки сього моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях в різних народів, або реєстри книжок де говориться про такі самі явища. Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для зрозуміння традиції і життєвих звичок народу. Цілість обіймати буде три або чотири отакі томи» [13].

Незаперечною довершеністю вирізняється наступна праця М. Грушевського – «Дитячі забавки та гри усякі» [5].

До збірки ввійшов ретельний опис 77 найпоширеніших дитячих іграшок з докладною технологією виготовлення та методикою застосування. Подекуди автором подано висновки щодо доцільності виготовлення тієї чи іншої іграшки, застере-

ження стосовно безпеки її використання та ступеня популярності серед дітей.

Заглиблюючись у світ ігор, уміщених у збірці, можна констатувати рівень матеріального достатку та духовних цінностей населення регіону.

Тривалі спостереження та безпосередня участь у громадському житті населення в повсякденних його виявах (священик та члени його сім'ї допомагали односельцям під час толок, жнив, сінокосів тощо) дозволили укласти збірку «людських заміток» – прислів'їв та приказок «З життя селян на Чигиринщині» [6]. Праця містить детальне зображення особливостей побудови житла, органічно поєднуючи основи української ментальності: гостинність, господарність, регламентовані певними правилами поведінки з дуалізмом світоглядних уявлень.

Автор вдало добрав народні прислів'я щодо всіх етапів зведення нового житла, починаючи з вибору місця і закінчуючи входинами, конкретизуючи окремі з них реальними прикладами із життя селян; зафіксував обряди, традиції, заборони.

Глибокий інтерес до історії Чигиринського краю спонукав Марка Федоровича укласти легенди та перекази про козацькі та гайдамацькі часи, спогади старожилів Суботова в збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова...» [1]. До неї ввійшли автентичні зразки народного фольклору.

Перебуваючи в Суботові, М. Грушевський згуртував навколо себе найсвідоміших селян, знайомив їх з витоками української державності, сторінками історії народу.

Революційні події 1905–1907 років мали вплив на подальші настрої о. Марка. В одному з листів до Михайла Грушевського він писав: «...обурення, яке склалося в мені ще здавна щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться “старими порядками”, тепер так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво вже підроблювання совісті й честі й під той лад...»

...а я підроблюватися сили вже не знайшов... скинув і попівство своє хороше і хоч часиночку хочу побути собою. Ніхто так не певен, як ти, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. Час 17 жовтня відібрав від мене останні крихти моєї сили.

Скинув я своє попівство поки що серцем це тіко, але се вже видко, що й до факту недалеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад або кривава ломка його. А я трубою урядових брехень не хочу бути – гидко.

Боже, властиве, бути або стати з сеї хвилі менш корисним, ніж можу бути. Осього застерігай, будь ласка» [14].

Далекою від політики була діяльність сільського священика. Але служба в церкві українською мовою, жвава цікавість до стану української культури, просвітницька спрямованість думок, утримання своїх стипендіатів не вкладалися в зразок поведінки благонадійної людини. Ненадрукований відгук царської охоранки про діяльність Марка Федоровича зберігається в архіві: «В Чигиринському повіті знаходиться видатний прибічник і пропагандист українофільства священик Марко Грушевський – родич відомого професора Грушевського...». Потім перелічені інші імена та адреси і – висновок: «...використовуючи своє становище, особи ці, безперечно, повинні мати вплив на паству і вербувати серед неї своїх однодумців, такі священики являють собою, звичайно, велику небезпеку для російської державності...» [12].

Через «неблагонадійність» у 1910 році М. Грушевського перевели до с. Таганчі Канівського повіту, де він організував громаду, яка провадила суспільну і культурницьку діяльність.

У 1918 році сім'я переїхала до Черкас, 1919 року – до Києва.

Культурницька діяльність першого у світі дитячого етнографа М. Грушевського, на жаль, поки що маловідома не лише широкому загалу, але й науковій спільноті.

Відродно констатувати, що роботу з перевидання творчої спадщини дослідника розпочато. На початку 2001 року перевидано збірку «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» [3]. Упорядниця другого видання – Я. Левчук – поставила собі за мету не тільки продублювати текст збірки, але й зробити його максимально доступним для широкого загалу.

Матеріали адаптовано таким чином, щоб вони стали зрозумілими, цікавими сучасному читачеві різного освітнього рівня. При цьому було збережено хронологічну

послідовність викладу, структуру твору, вияви суб'єктивного емоційного ставлення автора до тих чи інших явищ, стилістичні особливості його мови, аби читач відчув авторську індивідуальність.

Суттєву допомогу в підготовці збірки до перевидання надали співробітники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Перевидання опирається на етнографічні матеріали з фондів та наукового архіву закладу. Художнє оформлення виконане художником-реставратором заповідника Н. Атамась.

Нереалізований задум М. Грушевського опублікувати в рамках видання вагомий матеріал про дитячу гру з малюнками і схемами втілюють у життя його нащадки.

Наприкінці 1990-х років за етнографічними матеріалами о. Марка суботівським майстром В. Куксою реконструйовано частину дитячих іграшок та забавлянок, які передані на збереження до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві. У процесі виготовлення реконструкції іграшок виявилось чимало неточностей в описах. Авторці статті пощастило записати уточнення від місцевих старожилів, які ще самі гралися подібними іграшками. Н. Атамась виконала серію малюнків та креслень, де показано етапи виготовлення іграшок і забавлянок, що яскраво проілюстрували наше повідомлення «Реконструкція давніх Чигиринських іграшок» [10].

Останнім часом збірки Марка Федоровича частково перевидавали. Зокрема, у часопису «Пам'ятки України» було відведено чільне місце як висвітленню творчого доробку дослідника, так і власне його творам [2; 8].

У 2006 році побачило світ солідне видання «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)», підготовлене київськими науковцями. Вичерпну інформацію про життєвий і творчий шлях М. Грушевського подав М. Кучеренко [11].

У 2007 році здійснено чергову спробу перевидати фундаментальну працю етнографа, проте читач так і не отримав можливості в повній мірі відчути колорит унікального твору. Радше це ще одна розповідь про М. Грушевського, аніж перевидання його спадку [4]. Видання проілюстровано згадуваними малюнками Н. Атамась.

Етнографічна спадщина Марка Федоровича стала тривким підґрунтям для формування експозиції першого в Україні Музею дитини [9].

Творчий доробок М. Грушевського – явище унікальне. У процесі досліджень постають різнопланові сторінки його діяльності, котрі потребують подальшого докладного дослідження.

Хочеться вірити, що етнографічні матеріали дослідника будуть перевидані не фрагментарно, а в повному обсязі, зі збереженням стилю та мовного колориту автора. Це і буде, на нашу думку, гідним ушануванням пам'яті цієї непересічної особистості.

Література

1. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–9 / подав Марко Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1909. – Т. 91. – С. 5–32.
2. Гетьманське гніздо. Подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Чис. 2. – С. 112–126.
3. *Грушевський М.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001. – 94 с.
4. *Грушевський М.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2007. – 256 с.
5. *Грушевський М.* Дитячі забавки та гри усякі // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – Липень–серпень. – С. 51–105.
6. *Грушевський М.* З життя селян на Чигиринщині // Український етнографічний збірник. – К., 1914 – Т. 1. – С. 29–51.
7. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини / зібрав Мр. Г., обробив Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1906. – Т. 8. – 220 с.; 1907. – Т. 9. – 143 с.
8. З життя селян на Чигиринщині / подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Чис. 2. – С. 127–135.
9. *Кукса Н.* Наукова концепція Музею дитини в Суботіві // Науковий архів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». – 2002.
10. *Кукса Н.* Реконструкція давніх Чигиринських іграшок // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Чис. 2. – С. 94–95.
11. *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – 588 с.
12. *Левчук В.* Суботівські спадки // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – С. 357–358.
13. Літературний науковий вісник. – 1907. – Т. 38. – Кн. 5. – С. 350–351.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, арк. 69–70.

SUMMARY

The article gives a brief review of collecting and research work of Ukrainian ethnographer and folklorist Marko Hrushevskiy. The most prolific stage of his educational and cultural activities was his residence on Chyhyrynshchyna, particularly in Subotiv where he was a senior priest of St. Michael's Church in 1897–1910.

Being a highly educated and patriotic representative of the Ukrainian intellectuals, Mark Hrushevskiy immediately launched the versatile educational activities firstly among the parishioners of his church and soon got a number of like-minded teachers in other villages of Chyhyryn District involved in the work. Having got enthusiastic about an idea of research and preservation of folk culture, the priest spent a good amount of off-duty time among the peasants: he recorded their reminiscences, studied the rituals, customs, and traditions, using the sociological approaches: questioning, inquiry by a specially developed questionnaire. In addition, he collected the ethnographic materials, first of all in concerning the different aspects of life of peasant children.

Afterwards, these materials were compiled in the book *Child in Customs and Beliefs of Ukrainian People, Children's Amusements and Pastimes of Various Kinds, From the Chernihivshchyna Peasant Life* published with the assistance of the competent historian Mykhailo Hrushevskiy and received an appreciation within the Ukrainian progressive community. It is quite true to consider him the first children's ethnographer in the world.

Unfortunately, the cultural and educational activities of Marko Hrushevskiy are still little-known not only to the public, but also to the scientific world. A name of this devotee of ethnographic science,

which has been undeservedly forgotten for many decades, is widely popularized through the years of Ukrainian independence, particularly, some his collections were partially reprinted. According to descriptions of the anthropologist, there have been reconstructed the traditional folk dolls. The ethnographic heritage of Marko Hrushevskyi has become a firm ground for the formation of the exhibition of the Museum of Child, first in Ukraine, which now is being formed in Subotiv. The collection *Children's Amusements and Pastimes of Various Kinds* is now next to be published. In October 2013, the scientists of the Kyiv Historical and Memorial Museum of Mykhailo Hrushevskyi held a scientific conference dedicated to honouring a figure of Marko Hrushevskyi and popularization of his creation.

In the early 2014, at the Museum of Bohdan Khmelnytskyi in Chyhyryn, there worked an exhibition which represented a personality of Marko Hrushevskyi as an ethnographer, folklorist and regional ethnographer.

The creative heritage of Marko Hrushevskyi is a phenomenon of fundamental originality. While the scholars study it, the new different facets of his activities occasionally appear that requires further investigation.

The creative heritage of Marko Hrushevskyi acquires more and more practical use: the classes on making reconstructions of traditional folk toys are conducted on Chyhyrynshchyna. The abundant ethnographical heritage is studied at the Cherkasy National Pedagogical University, and optionally – in the Chyhyryn schools.

Keywords: Ukrainian ethnographer and folklorist Marko Hrushevskyi, collections *Child in Customs and Beliefs of Ukrainian People*, *Children's Amusements and Games of Every Kind*, *From the Chernihivshchyna Peasant Life*.